

УДК 342.71

Шемшученко Ю. С.

Доктор юридичних наук, академік НАН України, директор Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Кресін О. В.

Кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ГРОМАДЯНСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розглянуто основні підходи до розуміння громадянства та ролі громадянина у суспільно-політичних процесах. Акцентовано увагу на громадянстві як двосторонньому правовому зв'язку між особою та державою. Проаналізовано можливість 1) застосування санкцій у вигляді позбавлення громадянства за порушення громадянином своїх обов'язків або 2) запровадження інституту негромадянина.

Ключові слова: громадянство, конституція, участь, держава, національна ідентичність.

Наприкінці 80-х—на початку 90-х років ХХ ст. активізувалися дискусії про необхідність переосмислення концепції громадянства. Причинами підвищеного інтересу до цього уже традиційного інституту стало зростання міграційних потоків, викликаний глобалізацією капіталізму; поглиблення інтеграційних процесів, особливо на Європейському континенті, що змушує переосмислити саму концепцію національного громадянства. Не останню роль відіграла і криза держави загального добробуту, що вимагає нового розуміння соціального виміру громадянства. Свій внесок зробили і дисфункції представницької демократії, зумовлені нівелюванням політичних цінностей та деградацією «соціального капіталу», що є необхідними умовами для повноцінного політичного громадянства. Можна зазначити і зростання злочинності та поширення явищ маргіналізації, однією з причин якої вважається ослаблення почуття соціальної відповідальності, що є важливою складовою громадянськості. В умовах України необхідність перегляду інституту громадянства зумовлена подіями 2014 року, в результаті яких

мешканці тимчасово окупованої території— Автономної республіки Крим—отримали громадянство іншої держави, або ж стали громадянами незвизнаних республік ДНР і ЛНР.

Т. Х. Маршалл виділяє у явищі громадянства три типи прав: громадянські, політичні та соціальні. Громадянські права забезпечують індивідуальну свободу—свободу особистості, свободу слова, думки і віросповідання, а також право власності, право укладати договори і право на правосуддя. Під останнім розуміється право захищати і реалізовувати всі свої права з позицій рівності з іншими людьми, використовуючи офіційно прийняті процедури [1, р. 9–10]. Інституційним забезпеченням громадянської складової займаються судові органи. Політична складова передбачає участь у реалізації політичної влади як члена організації, що має політичну незалежність. Це право реалізується шляхом обрання чи участі у виборах до парламенту та інших представницьких органів влади на місцевому рівні. Під соціальним елементом розуміється широкий спектр прав: від права на необхідний мінімум економічного добробуту і безпеки до права успадковувати у повному обсязі соціальне багатство суспільства і жити життям цивілізованої істоти, відповідно до стандартів, що домінують на даний момент. Як правило, найчастіше вони реалізуються у системі освіти та соціального забезпечення.

На думку Т. Х. Маршалла, раніше ці три елементи були пов'язані між собою, оскільки реалізувалися за допомогою одних і тих же інститутів. Лише з часом, у міру суспільного розвитку спершу виділилися громадянські права на початку формування сучасних держав у XVIII ст., згодом політичні у результаті розширення виборчих прав в XIX ст., а соціальні оформилися лише у XX ст. з виникненням концепції держави загального добробуту. Для національної ідентичності найбільш важливими є громадянські й політичні права, що є складовою інституту громадянства, оскільки передбачають активну участь громадянина у вирішенні проблем на національному та локальному рівні. Однак, як правило, найбільш привабливою складовою для громадян є соціальні права, насамперед виконання державою взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення мінімального набору соціальних послуг, гарантування певного рівня добробуту. Саме на соціальний патерналізм від держави розраховують особи, які частину свого життя прожили в умовах соціалістичної, хоча і недемократичної, держави, докладаючи мінімальних зусиль щодо реалізації інших складових інституту громадянства.

Варто згадати і про три основні підходи до розуміння громадянства, виділені Д. Міллером [2]:

1) соціально-ліберальний: відносини між індивідом та державою, що включають набір взаємних прав та обов'язків. Тобто держава може просити громадян більш активно виконувати свої зобов'язання, наприклад, брати участь у волонтерській та благодійній діяльності в обмін на певні соціальні винагороди. В свою чергу, держава надає можливість іммігрантам, які хочуть отримати дозвіл на постійне проживання та громадянство, пройти мовні курси, глибше познайомитися з культурою та звичаями країни перебування;

2) лібертанський, який розглядає відносини між державою та індивідом більш вузько з акцентом на особисту відповідальність та незалежність індивіда. Відповідальність та законні вимоги держави обмежені дотриманням гарантій і захисту кількох фундаментальних прав індивідів. Індивіди повинні мати можливість вільного вибору, на власний розсуд покращувати свій добробут та отримувати належний захист від різноманітних ризиків. Відповідно до цього розуміння активне громадянство означає, що індивід має більше простору для здійснення власного вибору і поводить себе як досвідчений споживач на ринку соціальних благ;

3) республіканський підхід фокусується на участі громадян у вирішенні проблем своєї громади і передбачає, що індивіди мають за мету покращення умов життя і піднесення добробуту громади загалом. Активне громадянство у цьому сенсі означає ширшу й активнішу громадянську участь, в тому числі у діалозі з відповідними органами державної влади та процесах самоорганізації. Збільшення участі може набувати індивідуальних і колективних форм. З іншого боку, індивідуальні користувачі можуть вступати у діалог для з'ясування відповідних заходів чи курсу діяльності; з іншого боку — вони можуть бути залучені до консультацій та переговорів щодо розробки і планування нової політики. Свого часу ще Г. Гегель зазначав, що громадянин — це людина, яка «працює для загального, має останнє своєю метою», слугує «загальному благу» [3, с. 360].

Тобто розглядати громадянство як односторонній зв'язок між державою і особою, що передбачає наявність зобов'язань лише у одного із суб'єктів, є помилковим підходом. Законодавство України визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках (ст. 1. Закону України «Про громадянство України» [5]).

Єдиного переліку обов'язків громадянина України не існує і він, як правило, зводиться до закріплених у Конституції України прав і

обов'язків людини і громадянина. Що стосується осіб, які були активними учасниками антиконституційних заходів, що мали місце в Криму та на окремих територіях Донецької і Луганської областей, то їх можна вважати порушниками низки конституційних обов'язків щодо: — захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65); — незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині (ст. 66); — сплати податків і зборів (ст. 67); — неухильно додержання Конституції України та законів України, непосагання на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68).

Очевидно, що ми маємо справу з порушенням двосторонніх зобов'язань, які мали місце з боку мешканців АРК, окремих районів Донецької і Луганської областей, що повинно передбачати санкції з боку держави.

Вважається, що позбавлення громадянства—це санкція щодо конкретної особи у зв'язку з її поведінкою чи політичною позицією. Як правило, держави зберігають за собою можливість її застосування у випадку, якщо особа самовільно поступає на службу до силових органів іноземних держав (армії, поліції, розвідувальних органів тощо), органів юстиції, державного управління або ж здійснює ворожі дії щодо своєї держави.

Таке покарання часто практикувалося в СРСР: у 1920-х роках за контрреволюційні виступи проти радянської влади; в 1940-х—за вироком суду у випадках, передбачених законом, або на підставі указу Президії ВР СРСР; в 1980-х роках— за рішенням Президії ВС СРСР за дії, що порочать високе звання громадянина СРСР і завдають шкоди престижу чи державній безпеці СРСР. Громадянства СРСР свого часу були позбавлені такі відомі діячі культури і мистецтва, як Й. Бродський, О. Солженіцин, М. Растропович та інші.

У деяких країнах передбачена можливість позбавлення громадянства лише натуралізованих громадян, які вчинили злочини, передбачені у визначеному переліку злочинів.

Компромісний варіант використання громадянства як інструмента формування національної ідентичності обрала Естонія, яка на початку 1990-х років відмовилася від «нульового варіанта»—автоматичного надання громадянства усім особам, що проживали на території соціалістичної радянської республіки і запровадила інститут негромадянства Законом «Про іноземців» 1993 року. У 1992 році країна відновила дію закону «Про громадянство» 1938 року, згідно з яким особи, які постійно проживали на території Естонської РСР, але не були громадянами

Естонської республіки станом на 16 червня 1940 року, або їх нащадки, повинні були пройти процедуру натуралізації для отримання громадянства. Особи, які не пішли цим шляхом, вважаються негромадянами, які обмежені в політичних правах (не можуть голосувати і обиратися до парламенту країни). Після ратифікації Естонією Рамкової конвенції Ради Європи щодо захисту національних меншин негромадяни підпадають під дію цієї Конвенції і користуються захистом з боку держави як етнічна меншина. Особи з невизначеним громадянством (*määratlemata kodakondsusega isik*) можуть отримати статус громадянина лише після здачі іспитів на знання естонської мови, конституції країни і закону про громадянство. Таку політику можна вважати успішною, оскільки якщо станом на 1992 рік невизначене громадянство мали 32% мешканців, то у 2014 році їх залишилося всього близько 6%.

Можливості України щодо використання інституту громадянства для розвитку національної ідентичності досить обмежені. Після розпаду СРСР Київ обрав «нульовий варіант» надання громадянства, а згідно із ст. 25 Конституції громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство. Він також не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі. Лише Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України (ст. 106, п. 26).

Процедура втрати українського громадянства не є автоматичною, оскільки ініціюється і застосовується в односторонньому порядку компетентними державними органами у випадках, визначених ст. 19 Закону України «Про громадянство». Підставами для втрати громадянства України є:

- 1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- 2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- 3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

Однак пункти 1 і 3 не застосовуються, якщо громадянин України стане особою без громадянства, що відповідає положенням Конвенції 1961 року.

Крім того, згідно із ст. 9 ратифікованої Україною Конвенції про скорочення безгромадянства не можна позбавити особу чи групу осіб

їхнього громадянства за расовими, етнічними, релігійними або політичними ознаками [4].

З огляду на ситуацію, що склалася в АРК, ДНР і ЛНР, вважаємо за необхідне розширити перелік підстав втрати громадянства України у п. 3: якщо громадянин вступає на службу в органи розвідки, державного управління і місцевого самоврядування інших держав.

Список використаних джерел:

1. Marshall T.H. Citizenship and social class and other essays / T.H. Marshall. — Cambridge: Cambridge University press, 1950. — 154 p.
2. Miller D. Citizenship and national identity / D. Miller. — Cambridge: Polity Press, 2000. — 224 p.
3. Гегель Г.В. Ф. Йенская реальная философия // Гегель Г.В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. — Т. 1. — М.: Мысль, 1970. — 668 с.
4. Конвенція про скорочення безгромадянства; Конвенція від 30.08.1961 // [Електронний ресурс]. —Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/MpNUN/laws/show/995_240.
5. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III // Голос України. — 2001. — 6 березня.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2015 р.

Шемшученко Ю. С., Кресин А. В. Гражданство как инструмент формирования национальной идентичности

Рассмотрены основные подходы к пониманию гражданства и их видение роли гражданина в общественно-политических процессах. Акцентировано внимание на гражданстве как на двухсторонней правовой связи между личностью и государством, проанализировано возможность применения санкций в виде лишения гражданства за нарушение гражданином своих обязанностей или внедрения института негражданина.

Ключевые слова: гражданство, конституция, участие, государство, национальная идентичность.

Shemshuchenko I., Kresin O. Citizenship as a tool for the formation of national identity

The main approaches to the understanding of citizenship, and their vision of the role of the citizen in the socio-political processes are considered. The special attention is given to citizenship as a bilateral legal relationship between the individual and the state; the possibility of sanctions in the form of denaturalization for the violation the citizen's duties or the introduction of a non-citizenship institution.

Keywords: citizenship, constitution, part, state, national identity.